

УДК 94(477)"1932/1933"

DOI: 10.24919/2312-2595.9/51.254455

Ганна КАПУСТЯН

доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук, культури та мистецтва, Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, вул. Першотравнева, 20, м. Кременчук, Україна, індекс 39600 (atk.history@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7334-9666>

Бібліографічний опис статті: Капустян, Г. (2022). Усна історія Голодомору-геноциду 1932–33 рр. у спогадах свідків і пам'яті нащадків. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, 9/51*, 242–258. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.9/51.254455>.

УСНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–33 рр. У СПОГАДАХ СВИДКІВ І ПАМ'ЯТІ НАЩАДКІВ

***Анотація.** Мета дослідження – розкриває технологію організації та здійснення радянським тоталітарним режимом Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. проти української нації за свідченнями очевидців. **Методологія дослідження** включає як загальнонаукові: аналізу і синтезу, описовий, кількісний так і конкретно-історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний, метод усної історії. За діяння цих методів реконструює колективну пам'ять і фрагменти індивідуальної пам'яті, виявляє у джерелі приховану інформацію, поповнює джерельну базу значимої суспільно-політичної загальнолюдської проблеми. **Наукова новизна** полягає у тому, що на підставі джерел усної історії з'ясовано складові Голодомору-геноциду 1932–33 рр. української нації: створення умов несумісних з фізичним виживанням, методи проведення яких кваліфікуються, відповідно до «Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього», прийнятої 9 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. В українському варіанті це: вилучення продовольчих запасів, організація економічної та інформаційної блокади.*

© Ганна Капустян, 2022

Висновки. Свідчення очевидців голодомору-геноциду 1932–33 рр. зібрані студентами Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського протягом 1990 – початку 2000-х представляють вагоме історичне джерело у дослідженні причин, організації, перебігу та наслідків Голодомору-геноциду 1932–33 рр. В умовах утаємничення радянським тоталітарним режимом директивних документів, котрі б прямо вказували на організацію та здійснення Голодомору-геноциду української нації, свідчення очевидців трагедії у ситуації, що склалася з наявною джерельною базою, набувають історичної ваги. Дослідження спогадів про Голодомор 1932–33 рр.

– визначають особливості проведення подвірних обходів активістами, «буксирними» бригадами під керівництвом уповноважених від партійних, радянських і так званих правоохоронних органів. Під час таких акцій вилучалися усі їстівні припаси;

– розкривають суть економічної блокади: занесення українських сіл на «чорну дошку», блокування вузлових залізничних станцій, окупаційну роль загороджувальних загонів на адміністративних і республіканському кордонах;

– констатують інформаційну блокаду: «Чому світ мовчав? Чому не допоміг українцям?»

Спогади свідчать про непоправні втрати у родинному і всеукраїнському середовищі, завдані організованим у 1932–1933 рр. радянським тоталітарним режимом Голодомором-геноцидом проти української нації.

Ключові слова: Україна; Голодомор-геноцид; спогади свідків; радянський тоталітарний режим.

Hanna KAPUSTYAN

PhD hab. (History), Professor, Department of Humanities, Culture and Arts, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University, 20, Pershotravneva Str., Kremenchuk, Ukraine, postal code 39600 (atk.history@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7334-9666>

To cite this article: Kapustyan, H. (2022). Usna istoriia Holodomoru-henotsydu 1932–33 rr. u spohadakh svidkiv i pamiaty nashchadkiv [Oral history of the Holodomor-genocide of 1932–33 in the memories of witnesses and in memory of descendants]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istoriiia – Problems of Humanities. History Series: a*

collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 9/51, 242–258. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.9/51.254455> [in Ukrainian].

ORAL HISTORY OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE OF 1932–33 IN THE MEMORIES OF WITNESSES AND IN MEMORY OF DESCENDANTS

Summary. *The aim of the research* is to reveal the technology of organization and implementation of the Holodomor genocide of 1932–1933 against the Ukrainian nation by the Soviet totalitarian regime according to eyewitnesses. **The research methodology** includes both general science such as analysis and synthesis, descriptive, quantitative and specific historical methods such as historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic, oral history. The use of these methods reconstructs the collective memory and fragments of individual memory, reveals hidden information in the source, replenishes the source base of a significant socio-political universal problem. **The scientific novelty** lies in the fact that on the basis of the sources of oral history the components of the Holodomor genocide of 1932–33 of the Ukrainian nation were clarified which are as follows: creation of conditions incompatible with physical survival, the methods of which are qualified in accordance with the "Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide", adopted on December 9, 1948 by the UN General Assembly. In the Ukrainian version it is: withdrawal of food stocks, organization of economic and information blockade. **Conclusions.** Eyewitness accounts of the Holodomor-genocide of 1932–33 collected by students of Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University during the 1990s – early 2000s represent an important historical source in the study of the causes, organization, course and consequences of the Holodomor-genocide of 1932–33. With the Soviet totalitarian regime concealing directive documents that would directly indicate the organization and implementation of the Holodomor-genocide of the Ukrainian nation, eyewitness accounts of the tragedy in the situation with the existing source base are gaining historical weight. The study of memories of the Holodomor of 1932–33 determines the peculiarities of conducting households rounds by activists, "towing" brigades under the command of commissioners from party, Soviet and so-called law enforcement agencies. During such actions all edible supplies were confiscated; reveals the essence of the economic blockade: listing of Ukrainian villages on the "black board", blocking of junction depots, the occupation role of barricading detach-

ments on the administrative and republican borders; states the information blockade: "Why was the world silent? Why didn't it help Ukrainians?" The memoirs testify to the irreparable losses in the family and all-Ukrainian environment caused by the organized genocide against the Ukrainian nation.

Key words: *Ukraine; famine-genocide; memories of witnesses; Soviet totalitarian regime.*

Постановка проблеми. Після розпаду Російської імперії у 1917 р. Українські національно-визвольні змагання 1917–1920 рр. зазнали поразки. Україна на десятиліття потрапляє у підпорядкування радянській імперії.

У 1921 р. у відповідь на агресивне масове неприйняття українським селянством політики «воєнного комунізму» більшовики змінили свій економічний курс та запровадили нову економічну політику. У зв'язку з цим професор Корновенко зазначає, що така метаморфоза політичного та економічного курсу мала місце «через те, що селянство створювало реальну загрозу для більшовиків, утримуючи владу» (Корновенко, 2018, с. 104). Однак наприкінці 1920-х рр. радянський політичний режим знищив економічну свободу. Сталінська «революція згори» насаджує надзвичайні заходи, які включали завищені хлібозаготівлі, непромірні податки, репресії проти селянина-виробника, наслідком яких виявився Голодомор 1932–1933 рр. в Україні.

На сучасному етапі розвитку української державності постає важливе завдання, яке полягає у визнанні на міжнародному рівні організації радянським тоталітарним режимом Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. Свідчення очевидців трагедії – вагоме історичне джерело. У цьому контексті, зазначає дослідниця Тетяна Боряк, «усні історичні джерела набувають надзвичайно великого значення у дослідженні злочинів радянського режиму» (Боряк, 2020, с. 177).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суспільно-політична ситуація в СРСР і Україні наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., позначена політикою перебудови, а згодом і розпадом СРСР, спонукала до огласки резонансних раніше табуованих тем.

Журналісти Лідія Коваленко та Володимир Маняк одними з перших в Україні опублікували свідчення очевидців голодомору (Коваленко & Маняк, 1991). Пізніше професійні історики проводили науковий аналіз матеріалів з усної історії (Борисенко, 2007; Капустян, 2008; Смолій, 2009; Боряк, 2020).

Мета статті. Дослідити технологію організації та впровадження радянським тоталітарним режимом Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. проти української нації за свідченнями очевидців.

Постановка основного матеріалу. Командно-репресивна система управління сприяла знищенню продуктивного виробника. Спеціальний звіт № 9 від 3 жовтня 1929 р. «Про дефекти хлібозаготівельної кампанії в Україні», підготовлений економічним департаментом Державного політичного управління, містить низку прикладів пасивної непокори села у відповідь на примусовий збір зерна: «Нездача та випадки відмови поставляти хліб заможними селянами продовжують набувати поширення». Селяни вдаються до ліквідації власних господарств, продажу майна, худоби тощо. Були випадки підпалів власного необмолоченого хліба. «Заможний селянин села Нові Санжари (Полтавська область) Маса І.Г. має здати 300 фунтів надлишку хліба. Зараз він поспішає ліквідувати своє господарство (майно, худобу), хоче якнайшвидше покинути село», – згадувалося у спеціальному звіті. Ще один факт із звіту: «На Київщині заможні селяни ліквідують свої господарства, продаючи майно, худобу тощо, а також підпалюють власний необмолочений хліб» (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2989, арк. 203, 205).

На жаль, селяни зауважили, що «принаймні нам доведеться голодувати, як це було в 1921 році» (Берелович & Данилов, 2000, с. 839).

В СРСР з кінця 1920-х рр. сформувалася командно-репресивна система управління, а радянський політичний режим у 1930-х рр. набрав ознак тоталітаризму. Сталін планував забрати в українського селянина задешево зерно, експортувати його, отримувати валюту і розбудовувати важку промисловість. Для цього радянський політичний режим запроваджує примусові поставки зерна, оскільки українські селяни не хотіли віддавати добровільно за безцінь зерно радянській державі. Селяни активно і пасивно протестували проти примусових заходів комуністичної

держави. У 1930 р. органи державної безпеки зафіксували в Україні 4 098 масових демонстрацій, тобто майже 30 % від загальної кількості виступів селян у СРСР (Васильєв, 2005, с. 141).

Для радянського тоталітарного режиму індивідуальна селянська економіка була небезпечною. Для організації ефективного тиску на селянство Радянський Союз змушує селян вступати до колгоспів. Професор Данилов назвав такі схеми примусового переходу від індивідуального до колективізованого управління першою спробою «масштабної соціальної інженерії» та початком «сталінського масового терору» (Данилов, 1999, с. 7). Згодом поспішно створені примусом колгоспи розвалилися. Сталін та його соратники вважали Україну і Кубань регіонами найжорсткішого протистояння комуністичній системі. У серпневому 1932 р. листі до Лазаря Кагановича, Сталін зауважив, що Україна має головне значення для існування СРСР. «Якщо ми не вживемо заходів для стабілізації ситуації в Україні, ми можемо її втратити» (Хлевнюк та ін., 2001, с. 274), – писав він.

Радянський Союз організував Голодомор-геноцид в Україні у 1932–1933 рр., який вбив мільйони українців за їхнє бажання відродити Українську державу. Радянський уряд створив інформаційну блокаду навколо скоєного ним злочину. Історичні документи, які могли б свідчити про наміри вищого радянського політичного керівництва щодо організації Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні, були позбавлені публічності як за життя тирана, так і його наступниками.

У другій половині 1980-х рр., проголошена в Радянському Союзі перебудова та подальший розпад СРСР знищили радянські стереотипи суспільно-політичного життя. Обов'язкові атрибути демократії, такі як відкритість, прозорість, публічність, сприяли відродженню історичної правди. Ті, хто пережив голодоморне пекло, заговорили.

У ситуації, що склалася стосовно джерельної бази дослідження історії Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., спогади очевидців цієї трагедії стають важливим історичним документом. Вони відновлюють історичну пам'ять, яку намагався знищити радянський тоталітарний режим. Родоначальник наукової школи «анналів» Марк Блок писав: «Наша цивілізація завжди багато чекала від своїх спогадів» (Блок, 1986, с. 6). Записи усної історії дають змо-

гу всебічно відтворити повсякденне життя українського села в умовах Голодомору-геноциду 1932–1933 рр., організованого радянським тоталітарним режимом проти української нації.

Саме в цей час народилася ідея Проєкту зібрати свідчення очевидців про Голодомор. Студенти Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (на той час державного політехнічного університету імені Михайла Остроградського) взяли участь у пошануванні пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. Представники багатьох поколінь студентів університету записували спогади про Голодомор у тих, кому пощастило вижити.

Географія спогадів-очевидців Голодомору 1932–1933 рр., стосується переважно території Полтавщини (яка на той час була невід'ємною частиною Харківської губернії), Кіровоградської області, сучасних Черкаської та Харківської областей. Також представлені деякі свідчення з Дніпропетровської, Донецької, Вінницької, Київської, Одеської областей.

Опитування свідків проводилося як за спеціально розробленими анкетами, так і записувалася у довільній формі. По можливості складали списки жертв Голодомору. Основним мотивом людей, які погодилися свідчити про Голодомор, було бажання бути почутим і сподіваннями на справедливий суд.

Завдання полягало у перетворенні національної пам'яті на документальне джерело. У 2008 р. на основі зібраних свідчень очевидців та наукового аналізу історичної пам'яті історика-професіонала вийшло перше видання: Ганна Капустян. «Пам'ять 33-го кличе молодих: спогади свідків та слово історика», наступні видання з'явилися у 2014 та 2017 рр. (Капустян, 2008; Капустян, 2014; Капустян, 2017b). У 2010 р. герої цієї книги свідчили в українському суді, який визнав Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом (Петришин та ін., 2021, с. 188–235).

Спогади свідків, враховуючи особливості радянської інформаційної блокади, посідають важливе місце у формуванні об'єктивної джерельної бази цієї сторінки української історії. У спогадах відтворюються причини та наслідки голодомору, організація підвірних обходів, коли вилучали усі харчі та створювали умови, несумісні з фізичним виживанням, структуру демогра-

фічних втрат, обставини життя українського селянства в умовах Голодомору.

Важливою особливістю цього дослідження є вичерпна картина спогадів очевидців, які підкреслювали акт геноциду голодом в Україні, основу якого складав національний чинник.

У такий спосіб радянська держава здійснила злочин геноциду голодом в Україні та на Кубані, де проживали переважно етнічні українці. У листопаді 1932 р. для України та Кубані було видано спеціальні постанови. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. та постанова бюро Північно-Кавказького Крайкому ВКП(б) від 4 листопада 1932 р. мали на меті покарати українців, які переважно мешкали на цих землях. Ці документи впроваджували натуральні штрафи, подвірні обходи з метою вилучення усього продовольства, організацію економічної блокади. Українські села заносились на «чорні дошки», позбавлялися можливостей отримувати будь-які поставки продовольства. Для здійснення подвірних обходів уряд мобілізував бригади так званих «активістів», які конфіскували не тільки зерно, але і решту харчів та цінностей, щоб селяни не могли їх продати або обміняти на харчі (Капустян, 2008, с. 32).

Такі факти підтверджуються численними болісними спогадами очевидців. Деякі з текстів наводяться нами нижче. Лідія Скиба, 1921 р. н. (Полтавщина), згадувала: «Я пам'ятаю, що наше село залишилося без продуктів уже восени 1932 року, . . . Спочатку скликалися збори, на яких людям казали, що в містах зараз дуже важко і треба допомогти тим, хто тяжко працює на заводах і фабриках. Селяни з цим погоджувалися і були готові поділитися тим, чим можуть. Та згодом усе це зайшло надто далеко і перетворилося на реальне пограбування» (Капустян, 2017b, с. 231).

Пантелеймон Пилипенко, 1918 р. н. (Черкащина), згадував: «Розповім, як починалось це у мого батька, про що я добре пам'ятаю. Якось ввечорі забігла до хати мати із відчаєм у голосі, звертаючись до нас, діток, що гралися на полу (доцаний помост, де звичайно і спали), сказала: «Сидіть, діти, самі, а я побігла на збори, бо кажуть, що так обкладають, що заберуть увесь хліб. Ой, Боже, помремо з голоду!» І побігла. Ми – я, моя семирічна сестра Мотя і наша маленька (4 роки) сестричка Ліда вже не гралися, а перелякані і пришиклі, ждали маму до півночі. Батько був на

стану (далеко від села за Кидиною горою) біля своєї землі, звідки возив хліб у снопах додому. На другий день, вранці, коли я вийшов з хати, то побачив височенний віз зі снопами пшениці і батька біля нього, а мати йому розказувала про збори. Батько похмурнів, і я лише почув, як він сказав: «Нічого я їм не дам. Будь вони тричі Богом прокляті!» Після того, як селяни вивезли накладений на них норматив по хлібу, по дворам їздили підводами так звані сільські активісти (Іван Хвилоневич, Іван Кулик, Степанко, Андрій Прокопенко та ін.) і комсомольці, та вигрібали залишки хліба, які ще могли знайти. Хліб вивозили в місто Золотоношу, де відбувалося безперервне завантаження зерна в залізничні вагони» (Капустян, 2017b, с. 337).

Григорій Скляниченко, 1920 р. н. (Кіровоградська область), згадував: «На північному заході від Кіровограда лежить село Могутнє. Раніше воно називалося П'ята Іванівка, а в давнину Селевина. До Голодомору це було заможне, квітуче селище, в якому проживало більше тисячі мешканців.

. . . Зловісна біда насунулась на людей з більшовицької Москви, де керівником цього був Сталін. В наших краях очолював все це якийсь Бурсов з Росії, що залишив після себе страшні спогади.

. . . «Буксири» шастали по дворах з довгими залізними піками – шупами, штрикали ними в скирти соломи, в полови, в землю, вишукували хліб» (Капустян, 2017b, с. 234).

Василь Макаренко, 1918 р. н. (Черкащина), згадував: «По 20 душ активістів щодня навідувались до нашої хати. Все обшуквали. Шукали хліб по шафах, скринях. Як знайдуть кіло квасолі – і те заберуть. Голод був зроблений спеціально.

За два роки голоду померло дуже багато людей, скільки саме, сказати не можу. Мерли старі і малі. Навіть хрестів на могилах не ставили – не встигали. Та й могили найчастіше були братськими.

Ходили комісари з односельцями, обшуквали оселі. Забирали все до зернини, хоч було немало багатодітних сімей. Якось викликали в сільраду і мене. Одного разу я з комісаром зайшов до оселі Хоми Дмитровича. Комісар звелів шукати зерно. А в цей час на скрині і лавах лежало п'ять мертвих дітей. На печі лежало поряд з дітьми зерно. Комісар вигукнув: «Бери зерно!» Довелось

йому сказати, що в дітей якісь висипи на тілі, можливо віспа. Тоді він вискочив з хати» (Капустян, 2017б, с. 266).

На відміну від українських сіл, подвірні обходи в російських деревнях з метою вилучення хліба, продовольства і цінностей не практикували. Про це свідчила Раїса Антчак, яка народилася 1927 р. в Пензенській області, що у Росії, згадувала: «В нашей деревне не забирали продовольственные запасы и не проводились обыски в крестьянских усадьбах. Да и что было у нас забирать? Жили впроголодь, но еды хватало, чтобы не умереть с голоду. Во время голода 1932–1933 гг. в нашей семье никто не умер» (Капустян, 2017б, с. 406).

Причина Голодомору зазначалася у мисленні людей. Михайло Глушич, який народився у 1924 р. в Запорізькій області, згадував: «А от з тим, що причини голоду в 1933-му невідомі, я не згодний. У війну я зустрічав солдатів, які розповідали, що вони восени 1932-го року вантажили хліб на кораблі для відправки за кордон і що голод був зроблений Сталіним та його прибічниками для того, щоб зробити людей покірними» (Капустян, 2017б, с. 80).

Галина Черничко з Черкаської області згадує: «Сталін запланував знищення українського селянства як свідомої національної верстви і нещадно здійснив це в Україні в 1932–1933 рр. засобом штучного голоду» (Капустян, 2017б, с. 303).

Марія Михайленко, 1921 р. н. (Полтавщина), згадувала: «Причина голоду була в масовому вилученні хліба, круп, картоплі, буряка, овочів. Створювались комсомольські загони, які ходили по дворах і забирали свиней, корів, курей, волів. Могли навіть з печі забрати горщик з кашею. Все йшло нібито на податки, якими обкладали односельчан, які не хотіли йти в колгосп. А українські селяни не хотіли йти у колективне господарство, бо вони звикли працювати сім'ями на себе. І керівництво країни, на чолі із Сталіним, свідомо пішло на акцію по організації голоду, щоб залякати селянство. Країні потрібна була валюта для проведення індустріалізації, і забраний у селян хліб продавали за кордон» (Капустян, 2017б, с. 321).

Порфирій Костенко, 1906 р. н. (Дніпропетровщина), згадував, як йому вдалося втекти з села від арешту до одного з портів на Чорному морі, і там його вразила картина: «На березі моря ле-

жали величезні купи зерна, яке мали морем відправляти за кордон. Вночі розігрався сильний шторм, хвилі дісталися берега і вночі поглинули той хліб. І це у той час, коли Україна конала у голодних судамах» (Капустян, 2017b, с. 407).

Важливим свідченням систематичного знищення українського селянства стали спогади про перешкоджання представниками влади, міліції, органів державної безпеки виїзду українців за адміністративні межі України з метою врятуватися від голодної смерті, або бодай купити хліб, чи на щось його обміняти. Варвара Волошина, 1925 р. н. (Полтавщина), згадувала: «Мати . . . збирала речі і їхала їх продавати до Білорусії. У потяги не пускали, виштовхували, через кордон теж не дозволяли їздити. Їй довелося вставати з потяга, переходити межу полями, лісами, там продавати речі і йти назад, тому що з продуктами до України теж не пускали, обшукували і виймали все до останнього сухаря» (Капустян, 2017b, с. 351). Марія Овсієнко, 1925 р. н. (Полтавщина), згадувала: «Мій дідусь кілька разів хотів поїхати до Росії, але в поїздах були кордони, їх знімали в Орлі, Белгороді, Калусі і силою вертали додому» (Капустян, 2017b, с. 407).

У той трагічний час також були прояви милосердя. Такими були і деякі голови колгоспів, які з великими зусиллями та небезпекою для себе організовували громадське харчування, наважувалися збільшити нарахування на трудовень колгоспникам, бути милосердними до односельців. Віра Мороз, 1916 р. н. (Полтавська область), згадувала: «Навесні 1933 року мама у колгоспній їдальні, яка була у гнатівській (розкуркуленій родині) хаті, куховарила. Добрим словом люди згадують голову колгоспу Мороза Давида Маркіяновича, який щодня сідлав свого коня на кличку Красавчик і привозив у вузлах крупи, борошно. Звертався до мами: «Семенівна, щоб і на завтра вистачило». Здобував він харчі для громадського харчування на Галещинській біофабриці, на табашній фабриці у Ревівці» (Капустян, 2017b, с. 63). Керівники колгоспів добре усвідомлювали, що колгоспники за виконану роботу отримували лише мізерну частину зерна, якої не вистачає для фізичного існування. Тому деякі з них без дозволу керівників району в односторонньому порядку збільшили розмір оплати на трудовень. Килина Мациня, 1916 р. н. (Кіровоградщина), згадувала: «У 1933 році забрали багато хліба. У нас в Олексіївці був

такий випадок: без дозволу райкому наш голова колгоспу дав всім по 500 грамів хліба. Коли про це дізналися, то й голова, й комірник, й бухгалтер пішли під суд. Далі було ще важче. Ніхто з селян не мав паспорту, чоловікам забороняли працювати. Наступав 1933 рік. Люті заморозки – отже, люди повимирали» (Капустян, 2017b, с. 319).

Рясніли у спогадах про Голодомор згадки про так зване харчування. Ольга Бондар, 1918 р. н. (Кіровоградщина), згадувала: «Місяців два ми ще мали що їсти, а далі продукти вийшли. . . Я, мама і ще деякі сусіди ходили в поле, перетрясали солому в скиртах, шукали зернятка з жита, пшениці, гороху, мишію. Все це, що витрясемо з соломи, перевеємо на вітрові і несемо додому. Мама товкла в ступі, просівала на сито, добавляла листя лободи або сушеного цвіту білої акації, потертої на муку. Пекла нам такі лепеники і давала по одному, також варила суп із лободи. От на перше блюдо був суп із лободи, а на друге лепеники. І ми раді були отримати цю їду. Також мама пекла оладки з жолудів, козельців, дубової кори. Коли не було цього, то нам доводилося їсти їжаків, вужів, навіть жаб, не кажучи вже про дохлих коней чи корів» (Капустян, 2017b, с. 76).

Фізичний стан голодної людини викликав зміни в психіці. Інтерес людини звужився до простих фізіологічних потреб: вижити, знайти їжу. Коли помирали родичі – їх не було шкода, їх не оплакували. Оксана Селич, 1914 р. н. (Полтавщина), згадувала: «Ми не плакали за померлими, адже ми самі очікували з дня на день смерті» (Капустян, 2017b, с. 147).

Павло Прокопенко, 1910 р. н. (Кіровоградщина), згадував: «Люди масово гинули. Я сам поховав 18 душ у селі. Я хотів кудись поїхати і померти, щоб не побачити всього цього. Голодні діти кусали пальці, просячи хліба» (Капустян, 2017b, с. 268).

У своїх спогадах, оповіданнях, інтерв'ю свідки злочину голодомору-геноциду найчастіше згадували те, як вижити, жорстокість сільських активістів, що вилучали усе їстівне, а також ужиткові речі, щоб їх не можна було обміняти на їжу. Психологічні рани залишилися у спогадах про смерть односельців, родичів та їх поховання. Замучені українці помирали вдома, на сільських вулицях, намагаючись добути їжу в далеких подорожах до Білорусі, Москви, Харкова тощо, на колгоспних полях, де досягало жито.

Григорій Скляниченко, 1920 р. н. (Кіровоградщина), згадував: «Люди почали пухнути з голоду і мерти. Першими почали мерти люди літні, рятуючи собою своїх рідних і діточок, бо пухлі матері уже нічого не могли їм дати. На нашій кутку чи не з перших помер від голоду мій дід Антон Скляниченко, якому тоді було близько п'ятдесяти років; далі ровесники дідові Кияті і їхні сини Сергій та Федір 16–18 років. Вимерла вся родина лікарів – сім душ.

На цьому кутку може зосталось 3–4 хати, де були живі люди. Мерці подовгу лежали в хатах, їх нікому було похоронити, бо ті, що ще не вмерли – пухлі і охлялі не могли витягти їх з хати» (Капустян, 2017b, с. 234).

Починаючи з кінця 1927 р., змучене примусовими хлібозаготівлями, репресіями голодне село не змогло дати належну відповідь добре зорганізованій державній машині, яка застосовувала терор голодом проти мирних українських людей. Однак траплялися, за свідченнями очевидців, непокірні, вольові люди, які виступали проти несправедливості, захищали власні права і права своїх рідних на життя, навіть розуміючи безнадійність власного вчинку. Федір Ніколаєнко, 1921 р. н. (Харківщина), згадував: «Приблизно в середині осені 1932 року по селу пройшов слух, що комуністи вилучають зерно у жителів навколишніх сіл, а через декілька днів в Андріївку в'їхало декілька підвод з озброєними солдатами. Командир продзагону об'явив жителям, які зібралися на центральній площі, що хто не здає необхідну норму зерна, а приховає її, – буде проголошений кулаком і ворогом народу зі всіма витікаючими звідси наслідками.

У тих, хто не міг здати необхідну норму зерна, виганяли з двору корів, коней, забирали, навіть, курей і насіння, залишене для весняної посівної. Солдати обшукували хатини, сараї, льохи, кладовочки, проколювали багнетами стоги сіна в надії знайти зерно або борошно.

Того ж дня в селі сталася перша смерть: один з односельців Федора Петровича, дорослий сильний чоловік, бачивши, що його самого і його сім'ю залишають не тільки без крихти хліба, але і забирають корову, кинувся з колуном на командира продзагону. Солдати обеззброїли його і розстріляли на очах дружини і дітей» (Капустян, 2017b, с. 133).

Висновки. Розповіді очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду зібрані студентами Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського протягом 1990 – початку 2000-х рр., є важливим історичним джерелом у вивченні причин, організації, перебігу та наслідків Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. Оскільки радянський тоталітарний режим приховував директивні документи, які прямо вказували б на організацію та здійснення Голодомору-геноциду української нації, розповіді очевидців трагедії у ситуації з наявною джерельною базою набувають історичної ваги. Спогади про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні визначають особливості здійснення подвірних обходів активістами, «буксирними» бригадами під командуванням комісарів-уповноважених з партійних, радянських та так званих правоохоронних органів. Під час таких акцій були вилучені всі їстівні припаси. Спогади розкривають суть економічної блокади України, а саме: занесення українських сіл на «чорні дошки», блокування вузлових залізничних станцій, репресивні дії загороджувальних загонів на адміністративному та республіканському кордонах; у спогадах – розпачливі запитання про інформаційну блокаду: «Чому світ мовчав? Чому не допомагав українцям?» Спогади свідчать про непоправні втрати в сімейному та всеукраїнському середовищі, спричинені організованим геноцидом проти української нації.

Джерела та література

- Берелович, А., & Данилов, В.** (Ред.). (2000). *Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. Т. 2: 1923–1929.* Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).
- Блок, М.** (1986). *Апология истории или ремесло истории.* Москва: Наука.
- Борисенко, В.** (2007). *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках.* Київ: СтилоС.
- Боряк, Т.** (2020). Голод 1932–1933 рр. в історичній пам'яті: Україна vs Росія (роздуми над усно історичними джерелами). *Український історичний журнал*, 5, 176–190.
- Васильєв, В.Ю.** (2005). Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, 31, 139–146.

- Данилов, В.П. (1999). Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Введение. В В.П. Данилов (Ред.), *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы* (Т. 1–5; Т. 1, с. 7–67). Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).
- Капустян, Г. (2008). *Пам'ять 33-го кличе молодих. Сповіді свідків і слово історика: наукове видання*. Кременчук: ПП Щербатих О.В.
- Капустян, Г. (2014). *Пам'ять 33-го кличе молодих. Сповіді свідків і слово історика: наукове видання* (2-е вид.). Кременчук: ПП Щербатих О.В.
- Капустян, Г. (2017а). Науковий вступ. Пам'ять 33-го кличе молодих. В Г. Капустян, *Пам'ять 33-го кличе молодих. Сповіді свідків і слово історика: наукове видання* (3-є вид., доп., с. 19–49). Кременчук: ПП Щербатих О.В.
- Капустян, Г. (2017б). *Пам'ять 33-го кличе молодих. Сповіді свідків і слово історика: наукове видання* (3-є вид.). Кременчук: ПП Щербатих О.В.
- Коваленко, Л.Б., & Маняк, В.А. (Упоряд.). (1991). *33-й: голод: Народна Книга-Меморіал*. Київ: Радянський письменник.
- Корновенко, С. (2018). Селянський фактор переходу до нової економічної політики (1921 р.). *Східноєвропейський історичний вісник*, 7, 104–110. doi: 10.24919/2519-058x.7.132975.
- Петришин, О., Герасименко, М., & Стасюк, О. (Упоряд.). (2021). Постанова Апеляційного суду міста Києва від 13.01.2010 р. *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань* (с. 188–235). Київ: вид-во Марка Мельника.
- Смолій, В. (Ред.). (2009). *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення* (Т. 1–2). Київ: Капіта.
- Хлевнюк, О., Дэвис, Р., Кошелева, Л., Рис, Э., & Роговая, Л. (Сост.). (2001). *Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.* Москва: РОССПЭН.
- ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Капустян, Г. (2009, Summer-Fall). History of Food Security in Ukraine in 1930s. *World Ecology Report*, 21 (2–3), 32.

References

- Berelovich, A., & Danilov, V. (Eds.). (2000). *Sovetskaya derevnya glazami VChK – OGPU – NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy T. 2: 1923–1929 [Soviet village through the eyes of the VChK – OGPU – NKVD. 1918–1939. Documents and materials. Vol. 2: 1923–1929]*. Moscow: Russian Political Encyclopedia [in Russian].
- Blok, M. (1986). *Apologiya istorii ili remeslo istorii [Apology of history or craft of history]*. Moscow: Nauka [in Russian].

- Borysenko, V.** (2007). *Svicha pamiaty. Usna istoriia pro henotsyd ukrainsiv u 1932–1933 rokakh [Memory candle. Oral history of the genocide of Ukrainians in 1932–1933]*. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
- Boriak, T.** (2020). Holod 1932–1933 rr. v istorychnii pamiaty: Ukraina vs Rosiia (rozдумы над усноісторычнымы dzherelamy) [The Famine of 1932–1933 in Historical Memory: Ukraine vs Russia (Reflections on Oral History Sources)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 176–190 [in Ukrainian].
- Vasyliiev, V.Yu.** (2005). Selianskyi opir kolektyvizatsii v Ukraini (1930-ti rr.) [A peasant resistance to collectivization in Ukraine (1930s)]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty – History of Ukraine: little-known names, events, facts*, 31, 139–146 [in Ukrainian].
- Danilov, V.P.** (1999). Tragediya sovetskoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. Vvedenie [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. Introduction]. In V.P. Danilov (Ed.), *Tragediya sovetskoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy – The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939. Documents and materials* (Vols. 1–5; Vol. 1, pp. 7–67). Moscow: Russian Political Encyclopedia [in Russian].
- Kapustian, H.** (2008). *Pamiat 33-ho klyche molodykh. Spovidi svidkiv i slovo istoryka: naukovye vydannia [Memory of the 33th call of young people. Confessions of witnesses and the word of the historian: scientific edition]*. Kremenchuk: PE Shcherbatiykh O.V. [in Ukrainian].
- Kapustian, H.** (2014). *Pamiat 33-ho klyche molodykh. Spovidi svidkiv i slovo istoryka: naukovye vydannia [Memory of the 33th call of young people. Confessions of witnesses and the word of the historian: scientific edition]* (2nd ed.). Kremenchuk: PE Shcherbatiykh O.V. [in Ukrainian].
- Kapustian, H.** (2017a). Naukovyi vstup. Pamiat 33-ho klyche molodykh. [Scientific introduction. Memory of the 33th call of young people]. In H. Kapustian, *Pamiat 33-ho klyche molodykh. Spovidi svidkiv i slovo istoryka: naukovye vydannia – Memory of the 33th call of young people. Confessions of witnesses and the word of the historian: scientific edition* (3rd ed., pp. 19–49). Kremenchuk: PE Shcherbatiykh O.V. [in Ukrainian].
- Kapustian, H.** (2017b). *Pamiat 33-ho klyche molodykh. Spovidi svidkiv i slovo istoryka: naukovye vydannia [Memory of the 33th call of young people. Confessions of witnesses and the word of the historian: scientific edition]* (3rd ed.). Kremenchuk: PE Shcherbatiykh O.V. [in Ukrainian].
- Kovalenko, L.B., & Maniak, V.A.** (Comps.). (1991). *33-i: holod: Narodna Knyha-Memorial [33rd: Famine: People's Book-Memorial]*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk [in Ukrainian].

- Kornovenko, S.** (2018). Selianskyi faktor perekhodu do novoi ekonomichnoi polityky (1921 r.) [A peasant component in the transition to the new economic policy (1921)]. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk – East European Historical Bulletin*, 7, 104–110. doi: 10.24919/2519-058x.7.132975 [in Ukrainian].
- Petryshyn, O., Herasymenko, M., & Stasiuk, O.** (Comps.). (2021). Postanova Apeliatsiinoho sudu mista Kyieva vid 13.01.2010 r. [Resolution of the Court of Appeal of the city of Kyiv of January 13, 2010]. *Henotsyd ukraintsiv 1932–1933 za materialamy dosudovykh rozsliduvan – Genocide of Ukrainians 1932–1933 based on the materials of pre-trial investigations* (pp. 188–235). Kyiv: vyd-vo Marka Melnyka [in Ukrainian].
- Smolii, V.** (Ed.). (2009). *Pamiat narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932–1933 rokiv. Svidchennia [Memory of the People: the Famine-Genocide of 1932–1933 in Ukraine. Evidences]*. (Vols. 1–2). Kyiv: Kalyta [in Ukrainian].
- Khlevnyuk, O., Devis, R., Kosheleva, L., Ris, E., & Rogovaya, L.** (Comps.). (2001). *Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931–1936 gg. [Stalin and Kaganovich. Correspondence. 1931–1936]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- TsDAHOU – *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine]*.
- Kapustyan, H.** (2009, Summer-Fall). History of Food Security in Ukraine in 1930s. *World Ecology Report*, 21 (2–3), 32.

*Стаття надійшла до редакції 16.02.2022 р.
Стаття рекомендована до друку 03.03.2022 р.*